

ЛЬВІВСЬКІ
нумізматичні
записки

ч. 8-9
2011-2012

Ростислав Саввов (м. Хмельницький)

Скарб монет XIV ст. з-під Смотрича

Наприкінці 2012 року стало відомо про знахідку на Поділлі, поблизу містечка Смотрич Хмельницької області, значного скарбу монет XIV ст., в основному галицько-руських грошиків. Скарб був виявлений на орному полі на площі біля ста квадратних метрів, яке в минулому багаторазово перерювалось, тому частина монет скарбу була деформована та зазнала ушкоджень. Хоча монети скарбу розійшлися серед колекціонерів, зусиллями автора вдалося зібрати достатньо повну інформацію щодо його якісного та кількісного складу. Потрібно зауважити, що лише поодинокі скарби монет XIV ст., виявлені на Поділлі запроваджено до наукового обігу. Це, насамперед, знахідки відкриті у XIX ст. в с.-Бобулинці та Великі Борки на Тернопільщині та ще один комплекс з Кам'янця Подільського. У описах цих знахідок згадуються лише руські грошики та празькі гроші ранніх випусків, що склали основні групи монет цих скарбів.¹ Порівнюючи склад знахідок XIX ст. з сучасними скарбами, можемо припустити, що немає певності, що в знахідках XIX ст. фіксувався повний склад скарбів, тому нововиявлена знахідка викликає інтерес дослідників у багатьох відношеннях.

Отже, до складу зазначеного скарбу входили такі монети:

Празькі гроші Яна Люксембурзького (1310-1346) та Карла I (1346-1378) – 128 екз. (з них 120 обрізаних)

Галицько-руські грошики Казимира III (1333-1370) – 26 екз. (з них 11 обрізаних)

Галицько-руські грошики Владислава Опольського (1372-1379) – 41 екз. (з них 6 наслідувань, 6 обрізаних та один грошик із зображенням орла)

Галицько-руські грошики Людовика Угорського (1342-1382) – 670 екз.

Півгроші Подільського князівства Костянтина Корятовича (1380-1388/91) – 35 екз.

Молдовські гроші Петру Мушата (1375-1392) – 6 екз.

Угорські денарії Марії Угорської (1382 – 1386/1395) – 5 екз.

Новгород-Сіверське наслідування Корибута джучидським дирхемам (1382 – 1404) – 1 екз.

Київське наслідування дирхемам Джаїбека (1342-1357) – 1 екз.

Джучидські дирхеми – 3 екз. (Токтамиш (1380-1395) та його наслідування)

Також у скарбі виявилися два срібних зливки-гривні човникоподібної форми, вагою приблизно по 200 г.

До наймолодших монет скарбу можна віднести півгроші Подільського князівства Костянтина Корятовича, молдовські гроші Петру Мушата, дирхеми Токтамиша та угорські денарії Марії Угорської. Усі вони карбувалися у 80-х роках XIV ст. Серед угорських денаріїв присутні два денарії пізнього типу без ініціала Марії, які, як вважають, почали карбуватися з 1384/5 року, рис 1.² Вочевидь, ці монети є наймолодшими монетами у скарбі з твердо визначеним датуванням.

Таким чином, скарб з-під Смотрича заховали не раніше середини 80-х років XIV ст. З іншого боку, повна відсутність у скарбі популярних на Поділлі галицько-руських грошиків Владислава Ягайла (1386 – 1434), карбування яких, на думку більшості дослідників, розпочалося в сусідньому Львові у 1387-1389 роках,³ надає можливість визначити і верхню дату його заховання і тим самим звузити часові рамки тезаврації скарбу до другої половини 80-х років XIV ст.

Стосовно характеру формування скарбу, то наявність у скарбі празьких грошів Яна Люксембурзького та руських грошиків Казимира III, карбованих ще в першій половині та середині XIV ст., у даному випадку не означає, що скарб відноситься до категорії скарбів тривалого накопичення.

Адже основну масу монет скарбу складають руські грошики Владислава Опольського та Людовика, карбованих у 70 - 80-х роках XIV ст., безпосередньо перед його тезаврацією. А більшість монет попередніх випусків – руських грошиків Казимира, Владислава Опольського, як показало зважування монет скарбу, виявилися підігнаними до вагової норми півгрошів 80-х років XIV ст. шляхом обрізання та відбору, що вказує на їх перебування у той час в грошовому обігу. Празькі гроші Яна Люксембурзького та Карло I, включно з обрізаними, теж мають сліди тривалого перебування в грошовому обігу. Можна вважати, що скарб з-під Смотрича формувався впродовж короткого часу. На питання, кому міг належати скарб і за яких обставин він був захований, важко дати відповідь, можна лише вказати, що саме у середині другої половини 80-х років відбувалися сутички між Угорщиною і Польщею за володінням сусідніми з Поділлям Покуттям та Червоною Руссю.

Як вказувалось, переважну більшість монет в скарбі складають галицько-руські грошики львівського карбування. Серед них виділяються своїм гарним станом грошики Людовика, що вказує на їхнє короткочасне перебування в обігу. Серед монет Людовика є нові, раніше не описані, відміни, в основному пов'язані з помилками в написанні легенд, рис. 2, а, б.

Особливістю скарбу, що розглядається, є наявність у ньому монет Подільського князівства - півгрошів князя Костянтина Корятовича. Їхню присутність у даному скарбі можна було передбачити, адже він був захований саме в часи карбування подільської монети в безпосередній близькості до столиць Подільського удільного князівства - Смотрича та Кам'янця, де найімовірніше і відбувалося карбування подільських півгрошів. Це перша науково зафіксована знахідка значної кількості подільських півгрошів у складі скарбу. До цього часу, за даними автора, лише в одному скарбі, знайденому у Румунії біля міста Нямц, був виявлений подільський півгріш. Решта ж усіх відомих науці монет Подільського князівства зафіксовані як поодинокі знахідки. Серед понад трьох десятків подільських півгрошів зі скарбу представлені усі відомі на

Рис. 1. Денарії Марії Угорської зі скарбу:
а – раннього типу; б, в – карбування з 1384/5 р.
Масштаб 2:1.

цю пору різновиди півгрошів Костянтина: «Вишгород», «Дунаївці-1», «Дунаївці-2», «Черкаси», рис. 3. Також серед подільських півгрошів з даного скарбу виявлені декілька нових штемпельних відмінностей різновидів «Вишгород» та «Черкаси», рис. 3, д, е. На жаль, слід зазначити, що частина подільських півгрошів зі скарбу ушкоджені.

Наявність у скарбі декількох подільських півгрошів другого типу «Черкаси» з гарно відкарбованим реверсом дало змогу уточнити незрозумілий раніше сюжет зображення на цій стороні монети. На реверсах цих монет добре видно короновану голову птаха, яка спирається на іншу корону, повернуту до середини монети. Птах у дзьобі тримає підкову, рис. 3, в. Про те, що така композиція з двох корон на реверсі подільських півгрошів другого типу не є помилкою різчика штемпеля, як припускалося раніше,⁴ свідчить наявність у скарбі ще однієї монети різновиду «Черкаси», де цей сю-

жет повторений з деякими відмінами, рис. 3, е. Як з'ясували нещодавно у своїй праці Алфьоров О. та Артюхов О. зазначене зображення на реверсі є дещо зміненим зображенням коронованого страуса - геральдичного нашоломника з герба Людовика Угорського.⁵ Подібне зображення страуса також розміщувалося на монетах першого угорського короля з анжуйської династії Карла-Роберта (1308 – 1342).

Як відомо, ще з 70-х років XIV ст. подільські князі визнавали себе васалами угорського короля Людовика, про що свідчить розміщення гербового щита угорських королів анжуйської династії на подільських півгрошах першого типу, рис. 3, а.⁶ Раніше появу подільського півгроша другого типу, на якому, крім заміни анжуйського герба на зображення птаха, змінили також назву володінь зі «Смотрича» на «Поділля», пов'язували з виходом Костянтина з васальної залежності від Угорщини та поширенням його влади на все Поділля. Відповідно, саме карбування цього типу півгроша відносили на період часу після падіння в 1386 р. анжуйської династії в Угорщині.⁷ Тепер, з появою нової інформації про збереження символіки васалітету на півгрошах другого типу, таке датування стає сумнівним. Також ставиться під питання сама послідовність карбування першого і другого типу поділь-

ських півгрошів. Незважаючи на ці сумніви, потрібно зауважити, що у будь-якому випадку карбування подільських півгрошів з символами васалітету могло тривати до 1386р., а як показує приклад сусідньої Молдови і надалі, принаймні, до кінця правління Костянтина. В Молдові анжуйський герб на монетах зберігався і у першій половині XV ст., незважаючи на зміну династій в Угорщині та на те, що Петру Мушат ще в 1387 р. приніс васальну присягу королю Польщі.

Присутність у скарбі з-під Смотрича грошів Петру Мушата з сусідньої Молдови теж є достатньо очікувана. Його монети доволі часто знаходять на Поділлі. Усі шість екземплярів грошів Петру Мушата зі скарбу знаходяться в доброму стані і відносяться до раннього типу з сімома лілями на анжуйському гербі, який, як вважають, карбувався на початку його правління в другій половині 80-х років XIV ст.⁸

Привертає до себе увагу наявність у складі скарбу одностороннього наслідування джучидських дирхемів Новгород-Сіверського князівства зі знаком князя Корибута, рис. 4, б. Наскільки відомо автору, це найзахідніша знахідка новгород-сіверських монет, які дотепер знаходили лише східніше Києва. Про тогочасні зв'язки Поділля зі східними українськими землями свідчить наявність у скарбі наслідуван-

Рис. 2. Галицько-руські грошики Людовика з новими, раніше не описаними відмінами: а – LODVI, б - NGRIA Масштаб 2:1.

Рис. 3. Різновиди півгрошів Костянтина зі скарбу: д, е - нові штемпельні відміни.
Масштаб 2:1.

ня дирхема Джанібека, карбованого у Києві, рис. 4, а. Самих же джучидських дирхемів в скарбі мало, знайдено лише три екземпляри: один недатований денг Токтамиша з повним написом символу віри на реверсі, два інші дирхеми – його наслідування, рис. 5. Усі три монети мають вагу близьку до 1,4г, що дозволяє віднести їхнє карбування до першої половини 80-х років XIV ст. Незначна кількість дирхемів в скарбі підтверджує думку, що у 80-х роках XIV ст. східна монета ще не використовувалася у грошовому обігу на ринках Центрального Поділля, як це сталося у першій половині XV ст.⁹

Дві вагові гривні зі скарбу, вагою 205г та 194г, за своєю формою та розмірами 11-12 см близькі до гривень литовського типу кінця XIV – першої половини XV ст., рис. 6.¹⁰

При дослідженні монет скарбу серед грошків Владислава Опольського вияв-

лено монети, які виокремлюються грубішим стилем виконання. Вочевидь, їх можна атрибутувати, як місцеве наслідування. Складаючи значну частину монет цієї групи у скарбі, вони виконані в європейській техніці карбування на достатньо високому, як для тогочасних наслідувань, рівні. На монетах повторяються оригінальні зображення, більш-менш грамотно виконані легенди грошків Владислава Опольського. При підготовці штемпелів наслідувань, так само, як і для оригінальних монет, використовувалися пунسونи з окремими елементами зображень (хрестики, лапи лева) та літерами. Маса цих наслідувань, можна думати, була близькою до оригіналів, оскільки деякі з них, так само як і оригінальні монети Владислава Опольського зі скарбу, обрізані до вагової норми 80-х р. XIV ст. Але в цілому, зображення наслідувань грубіші від оригі-

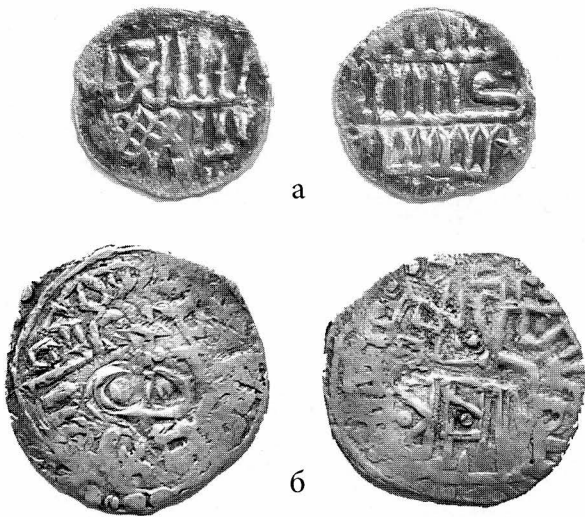

Рис. 4. Київське наслідування дирхемам Джанібєка;
б – монета Корибута.
Масштаб 2:1.

налів, у написах більше помилок, у декількох випадках зображення і літери вирізані на штемпелях від руки, літери написів мають різні розміри, що не зустрічається в оригіналах, рис. 7.

Порівнюючи виявлені в скарбі зазначені наслідування з деякими іншими опублікованими грошиками Владислава Опольського стає зрозумілим, що подібні наслідування були відомі раніше, але їх визнавали за різ-

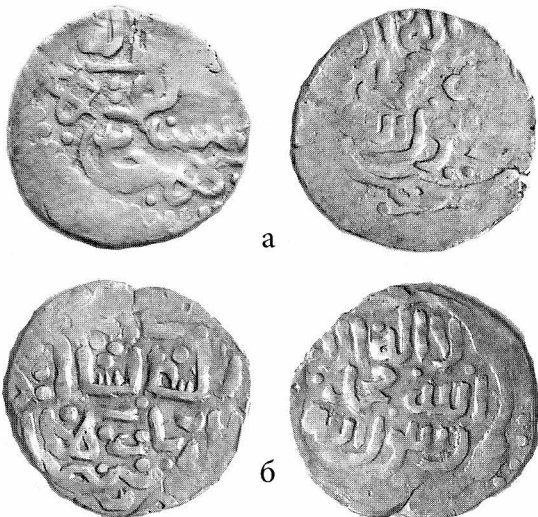

Рис. 5. Східні монети скарбу.
Масштаб 2:1.

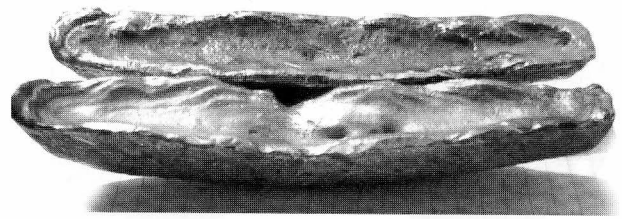

Рис. 6. Гривні човникоподібної форми зі скарбу.
Масштаб 1:1,5.

новиди оригінального карбування. Такі монети спостерігалися за даними автора ще у деяких неопублікованих скарбах кінця XIV - початку XV ст. з Поділля та суміжного Правобережного Подністров'я. Зауважимо, що саме явище карбування у кінці XIV ст. місцевих наслідувань галицько-руським грошикам Людовика, Владислава Ягайла в Східному Поділлі та Київському князівстві вже було зафіксоване раніше.¹¹ Можна припустити, що вказані наслідування грошиків Владислава Опольського випускалися на Поділлі не з метою фальшування, а з метою поповнення дефіциту місцевої грошової маси, як сурогатні гроші.

Як вже зазначалося, значна частина галицько-руських грошиків Казимира та Владислава Опольського включно з подільськими наслідуваннями мають сліди обтинання, рис. 8. Маса обрізаних монет у середньому складає 0,8г – 1,1г, що приблизно відповідає ваговій нормі руського грошика Людовика та подільського півгроша, які складали основу грошової маси в середині 80-х р. XIV ст. на Поділлі. Маса решти монет цих типів без видимих слідів обрізування теж вкладається у цю норму, тобто попередньо з обігу були вилучені важчі екземпляри монет. Саме явище обтинання грошиків Казимира та Владислава Опольського добре відоме, наприклад, декілька обрізаних грошиків Владислава Опольського було зафіксоване раніше у Кугурештському скарбі першої половини XV ст. з Придністров'я Молдови.¹² Вочевидь, що на периферійних відносно Львова грошових ринках Поділля та суміжних районів обрізування важких монет попередніх випусків було поширеним явищем.

Празькі гроші зі скарбу теж майже усі обрізані, - 120 екз. із 128 грошів. У переваж-

Рис. 7. Подільські наслідування руським грошикам Владислава Опольського зі скарбу.
Масштаб 2:1.

ній більшості випадків на монетах повністю зрізаний зовнішній текст дворядкового напису аверсу гроша до діаметра залишку 1,7см – 1,9см, рис. 9. Маса обрізаних монет коливається в межах 0,9г – 1,6г з максимумом у гістограмі розподілу монет за масою біля 1,25г. Усі обрізані гроші зі скарбу потерті, зі слідами тривалого обігу, як на полі монети, так і на її обрізі, що свідчить про активну участь цих монет після обрізування у грошовому обігу. Подібні знахідки обрізаних празьких грошів Яна Люксембурзького та Карла I траплялися і раніше в скарбах XIV ст. на Галичині, Поділлі та Волині, однак, у менших кількостях.¹³ Слід відмітити, що серед дослідників немає одностайної думки щодо мети та причин обрізання празьких грошів. Можливо, що подальша обробка даної значної знахідки обрізаних празьких грошів дозволить зробити певні висновки.

Таким чином, скарб з-під Смотрича завдяки своїм властивостям: велика кількість монет, фіксація повного складу, короткий строк накопичення, достатньо точне визначення часу тезаврації, надає можливість достовірно описати стан грошового обігу на Поділлі у 80-х роках XIV ст. та зробити деякі висновки. Як видно з його складу, основу грошової маси склали галицько-руські грошики Людовика, з невеликою домішкою монет Казимира III та Владислава Опольського, підігнаних до вагової норми вмісту срібла у половині празького гроша 80-х років. Вагому частку грошової маси склали переважно обрізані празькі гроші Яна Люксембурзького та Карла I. Монети Подільського князівства, вочевидь, склали невелику частку місцевої грошової маси, що відповідає сучасній рідкості цих монет. Також у подільському грошовому обігу в той час були присутні місцеві наслідування

руським грошикам Владислава Опольського. Вочевидь, подільські наслідування випускалися в 70-х роках, у часи, коли карбувалися грошики Владислава Опольського, але залишилися в місцевому обігу до 80-х років XIV ст. Раніше вже зверталась увага на відсутність на Поділлі звичного для започаткування власного карбування попереднього періоду з випуском наслідувань. Тепер, після знахідки в Смотрицькому скарбі місцевих наслідувань, стає зрозумілим, що випуску власної монети на Поділлі - півгрошів Костянтина Корятовича - теж передувало наслідувальне карбування.

На завершення автор висловлює щирю подяку Ігорю Яковелісу за всебічну і цінну допомогу в опрацюванні матеріалів скарбу.

¹ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодал Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ - 1971. С. 84.

² Huszár Lajos. Munzkatalog Ungarn: Von 1000 bis Heute. Budapest - 1979. 365 с.

³ Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV - першій половині XV ст. Київ - 1968. С. 70;

Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV - XV століттях. Львів - 2007. С. 32.

⁴ Погорілець О. Г., Саввов Р. В. Про нові знахідки монет Подільського князівства // Нумізмати́ка і фалеристика, № 4, 2007. С. 28.

⁵ Алфёров Александр, Артюхин Алексей. Герб на монете подольского князя Константина Кориатовича. Тезисы

Рис. 8. Приклади обтинання галицько-руських грошиків зі скарбу.
Масштаб 2:1.

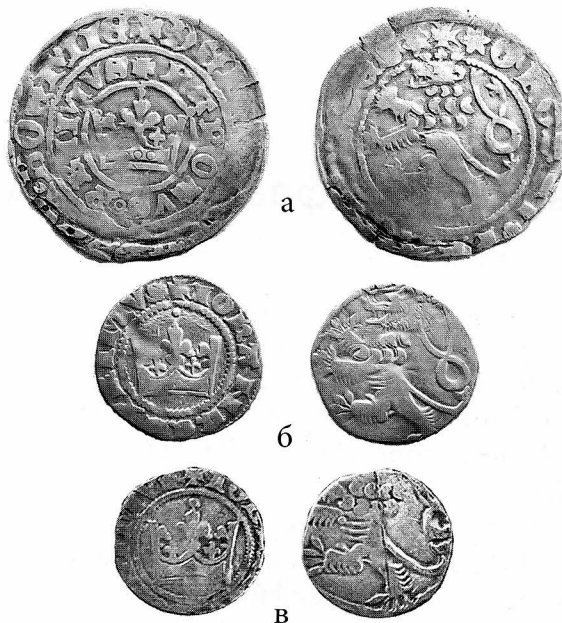

Рис. 9. Приклади обтинання праських грошів зі скарбу

XXI Всероссийской нумизматической конференции. Москва - 2013. С. 68-69.

⁶ Погорілець О. Г., Саввов Р. В. Монета подільського князя Костянтина // Нумізмати́ка і фалеристика, № 3, 2004. С. 26.

Шостопал А. Монети XIV ст. карбовані на Поділлі // Нумізмати́ка і фалеристика, № 2, 2007. С. 24;

⁷ Погорілець О. Г., Саввов Р. В. Про нові знахідки монет Подільського князівства // Нумізмати́ка і фалеристика, № 4, 2007. С. 29.

⁸ Бырня П. П., Руссев Н. Д. Монеты средневековой Молдавии // Stratum № 6, 1999. С. 235.

⁹ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ - 1971. С. 75.

¹⁰ Шталенков И. Платежные слитки-гривны в денежном обращении ВКЛ // Банкаускі веснік №4, 2006. С. 28.

¹¹ Саввов Ростислав. Київські півгроші Володимира Ольгердовича // Нумізмати́ка і фалеристика, №4, 2012. С. 6-7.

¹² Маркевич В., Полевой Л., Фин Ш. Кугурештский монетно-вещевой клад // Государственный Историко-краеведческий музей МССР. Труды. Кишинев - 1960. С. 75.

¹³ Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV - XV століттях. Львів - 2007. С. 129-130.